

УДК 930.1“18”

Лук'яненко В.П., Горлівський автомобільно-дорожній інститут
Донецького національного технічного університету

Лук'яненко Володимир Петрович (1971 р.н.). Ст. викладач кафедри суспільних наук Горлівського автомобільно-дорожнього інституту Донецького національного технічного університету, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Донецького національного університету. Коло наукових інтересів: *дореволюційна історіографія аграрних відносин в Україні на межі XIX-XX ст.*

Дорадянська історіографія відносин в Україні на межі XIX-XX ст. у працях сучасних науковців

Стаття пропонує історіографічний аналіз оцінок дореволюційних авторів ситуації в аграрному секторі підросійської України на межі XIX-XX ст. Показана еволюція суджень сучасних дослідників порівняно з науковими поглядами радянської доби. За останні роки суттєво зрушилися дослідження реформи 1861 р., аграрної реформи Столипіна та інших важливих аспектів.

The article prefers a historygraphical analysis of the estimations of beforevolution authors of the situation at the agrarian sector of Russia Ukraine of boundary of XIX – XX centuries. The evolution of opinions of modern researches is shoed with comparative with views of the soviet epoch. Along last years the research of reform 1861, agrarian reform of Stolipin and others aspects made active.

Сьогодні зростає інтерес до реформ другої половини XIX ст., які сприяли порівняно швидкому розвитку продуктивних сил. Усвідомлення важливості історичного досвіду аграрних реформ активізувало наукові пошуки дослідників протягом останніх років. Широкий спектр літератури, відсутність праць, які б давали цілісну картину історіографії аграрних відносин досліджуваного періоду, ставлять перед дослідниками питання про необхідність їх історіографічного узагальнення. Метою статті є відстеження еволюції поглядів сучасних науковців на історіографію аграрних відносин кінця XIX – початку XX ст.

Увага до історіографії аграрних відносин другої половини XIX ст. посилюється наприкінці XX ст. у зв'язку з невдалими спробами М.С.Горбачова реформувати радянську систему, а також революційними потрясіннями, спричиненими реформами Єльцина-Гайдара. На фоні цих подій реформи 60-70-х рр. XIX ст. оцінювалися вченими не просто успішними, а ідеальними. Дослідники зацікавились аналізом історіографії реформ епохи Олександра II.

Пострадянська епоха, перш за все, характе-

ризується зміною методологічної парадигми. Відбувається відмова від марксистського редуцціонізму і звідси від економічного детермінізму. У зв'язку з цим переглянуто відоме положення про те, що головною причиною реформ була криза кріпосного господарства. Постає під сумнів положення про те, що збільшення дворянської заборгованості кредитним установам свідчить про кризу поміщицьких маєтків. До важливих методологічних змін можна віднести звернення істориків до категоріального апарату суспільних і соціальних наук. Однією з перших робіт цього періоду, у якій є аналіз поглядів на аграрні відносини, слід вважати статтю Є.Г.Корнілова [1]. У ній автор показав стан вивчення радянськими авторами законодавства щодо селянських землеволодінь, участі селян у політичному житті, звернув увагу на висвітлення історії земств у навчальній літературі. Ця стаття поклала початок новому етапу дослідження дорадянської історіографії аграрних відносин.

Через кілька років М.М.Шумілов, приділивши особливу увагу оцінці радянськими істориками історіографії аграрних відносин кінця

XIX ст., відзначив, що їхні праці надали можливість не тільки виявити загальні тенденції розвитку аграрних відносин, але й відзначити їх місцеві особливості [2]. Цьому ж питанню, але в більш докладній формі, присвячена стаття Н.С.Новикової. Важливою рисою проаналізованих нею робіт стало залучення нових архівних джерел, що робить ці праці помітним явищем в історичній науці [3].

Після публікації статей Є.Г.Корнилова, М.М.Шумілова, Н.С.Новикової в історіографічних дослідженнях з аграрної проблематики настала перерва. Лише з початку 1990-х рр. різними авторами у вступі до узагальнюючих фундаментальних праць було дано огляд найбільш важливої літератури з моменту проведення реформ та проаналізовано погляди щодо аграрних відносин відомих науковців XIX ст. – Б.М.Чичеріна, В.Н.Лешкова, О.Д.Градовського, Н.М.Коркунова та інших, показано наявність різноманітних концепцій самоврядування, що мали місце в 60-70-х рр. XIX ст. [4]. Таким чином, вищезгадані роботи не стали комплексним історіографічним дослідженням, що спонукало істориків знову звернутися до цієї проблеми.

Через деякий час з'явилися два дисертаційних дослідження з історіографії аграрних відносин. Праця В.А.Горнова, доведена до 1995 р., присвячена історіографії другої половини XIX ст. [5]. Застосування автором проблемно-хронологічного методу, багатопланового підходу до історіографії аграрних відносин та ретельне вивчення літератури дозволило виділити основні групи історичних праць з цієї тематики і періоди у вивченні історії аграрної проблеми у дорадянські часи, визначити головні напрямки вивчення історії пореформеного періоду радянськими авторами. Але поза увагою залишилась велика кількість праць.

Першу спробу дослідити історіографію реалізації закону від 24 листопада 1866 р. в регіональному аспекті зробила Н.І.Голікова [6]. Дослідниця на прикладі північноросійських губерній проаналізувала історіографію селянського землекористування і оподаткування.

Історіографія соціально-економічного становища державних селян України в пореформений період стала предметом вивчення Т.І.Лазанської [7]. Дослідниця проаналізувала джерела та історію їх формування, а також історіографію землекористування, правового становища, розвитку в селянських господарствах торгівлі та промислів тощо.

Особливої уваги заслуговують історики так званого ближнього зарубіжжя. Значення досліджень Н.П.Востокової і Б.Г.Литвака полягає передусім у розробці методики пошуку, обробки й аналізу основних документів реформ і обґрунтованих висновках про неможливість всебічного

вивчення теми без їх широкого залучення [8]. Праця В.Л.Степанова – це не просто історіографічний аналіз [9]. Дослідник зробив критичну оцінку історіографії проведених М.Х.Бунге реформ, у тому числі й переведення державних селян на викуп.

Наприкінці XX ст. в Україні з історіографії аграрних відносин в українському селі було захищено 5 докторських і кандидатських дисертацій та опубліковано 4 монографії, 12 брошур, понад 40 статей та наукових повідомлень. Новий фактологічний матеріал, багатоплановий, історіографічний аналіз аграрних відносин на межі XIX-XX ст. містяться у двотомній історії України, колективних та індивідуальних монографіях, брошурах, численних статтях [10].

Значним доробком є монографія В.І.Марочка [11], в якій простежується історіографія селянської кооперації в Україні, висвітлюються основні етапи її становлення та розвитку з 60-х років XIX ст. до її руйнації наприкінці 20-х років XX ст.

Значно більше приділено уваги історіографії сільської кооперації Буковини. Дослідження даної проблеми з нових методологічних засад започатковано О.Добржанським, який з 1992 р. розпочав друкувати серію статей у “Буковинському журналі” [12]. Ряд історіографічних аспектів розвитку аграрної сфери у 20-30-х роках XX ст. висвітлені у монографії Б.В.Чирка [13].

Аналіз наукових розвідок свідчить, що проблема історіографії аграрних відносин у зазначений період розглянута недостатньо. В працях, опублікованих на початку 1990-х рр., виявляється прагнення окремих авторів всі явища в аграрному секторі представити як руйнівні, навіть реакційні.

При розробці та проведенні сучасної аграрної політики дослідники звертаються до досвіду соціально-економічних перетворень, які відбувались в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст. Вони певною мірою відображені у працях економістів, опублікованих у 1991-1997 рр.

З 90-х років XX ст. посилюється процес вивчення окремих аспектів історіографії соціально-правового становища селянства в суспільстві. Зокрема, це знаходило своє відображення в працях з еволюції селянських господарств [14], земельної оренди в Україні [15], національної політики царату [16], діяльності селянських депутатів у I і II Державних думах [17].

У процесі дослідження виявилось, що при висвітленні історіографії аграрних відносин науковцями мало приділялось уваги аналізу регіональної системи звичаєвого права, якими керувались у громадському побуті до початку XX ст., яке все частіше вступало в суперечність із державним правом. Поза увагою дослідників залишилося таке важливе питання, як аналіз праць щодо діяльності земств. Не простежується

певним чином історіографія демографічних процесів, що тісно пов'язано з соціально-економічним положенням. При розгляді проблеми міграцій сільського населення дослідники більшу увагу зосереджували на економічних причинах [18] і недостатньо вивчали політичні і релігійні чинники [19].

У 1980-1990 рр. значну увагу вивченню дореволюційної історіографії аграрних відносин в Україні приділяли історики та економісти з числа української діаспори. В їх працях досліджуються різні історіографічні аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації, господарювання в аграрному секторі України в умовах непу, насильницької колективізації. Серед них виділяються роботи Т.Гунчака та О.Субтельного, в яких науковці висловлюють схоже розуміння проблеми історіографії щодо соціальної диференціації селянства дорадянського періоду [20]. Важливою методологічною зміною цього часу можна назвати звернення істориків до категоріального апарату суспільних і соціальних дисциплін: соціальної філософії, соціології, економіки та психології (фрустрація, інверсія, модернізація та ін.). Широке використання суміжних дисциплін дало можливість позбавитися від принципу моноказуальності, який був характерним радянській історичній науці. Дореволюційну історіографію аграрних відносин кінця XIX – початку XX ст. не обминули й історики Заходу (Г.Павловський, Д.Аткінсон, Дж.Пеллот, Д.Мейсі та ін.) [21].

З кінця 80-х і особливо в 90-х рр. XX ст. стали доступними для вітчизняних істориків праці іноземних авторів з історії та історіографії Росії другої половини XIX ст., таких як Р.Пайпс, Дж.Рібер, Б.Еклоф, Р.С.Уортман. У працях пострадянських істориків вплив американської історіографічної науки відобразився в запозиченні таких концептуальних підходів як теорія модернізації, ідея сценаріїв влади. Необхідно відзначити і появу спільних дослідницьких і видавничих проектів [22].

Пострадянський період також ознаменувався зміною проблематики досліджень. Соціально-економічна домінанта радянської історіографії 20-80 рр. XX ст. змінилася на дослідження історії політичної і соціальної еліти кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Історіографічна ситуація в пострадянській Росії явно підготовлена останніми роботами радянських істориків. Так, вже Л.Г.Захарова і Н.Я.Ейдельман привернули увагу до недостатності дослідження цієї проблеми [23]. Тому історіографічну ситуацію пострадянського часу характеризує повернення до сюжету, який був домінуючим в дожовтневій історичній літературі: аналіз ролі окремих осіб в історії підготовки реформ. При цьому в дослідницьке поле сучасні

історики ввели нові імена: імператриці Марії Олександрівни, консерваторів М.А. і П.А.Безобразових, С.І.Мальцева, П.І.Шувалова та інших. Як і раніше, дослідники фокусують свою увагу на ролі імператора Олександра II в справі реформ [24].

Найцікавіші висновки зробили дослідники в оцінці різноманітних напрямків суспільно-політичної думки, що існували у рамках еліти. По-перше, для Росії виявився багатомірним поділ на консерваторів та лібералів, представлений на Заході. Ідеї лібералізму плекали дворянство та інтелігенція, які об'єктивно намагалися знайти компроміс із консервативними політичними силами і державою. Між ліберальною і демократичною ідеологією до 1861 р. не існувало принципових розходжень, об'єднувала їх віра в державу як творця реформ. “Не випадково, – вказує В.В.Шелохаєв, – що в лібералізмі, ще в міру його формування, відбувався процес накопичення консервативних рис та тенденцій” [25].

Започатковано нову традицію, згідно з якою суперечливість дворянської позиції пояснюється не тільки причинами, які були визначені дореволюційною і радянською історіографією (економічна зацікавленість, рівень освіти, службова кар'єра), але й ступенем корпоративної самосвідомості. Дворянство розпадалося на групи, які суттєво відрізнялись один від одного за матеріальним положенням і способом життя та іншими принципами, які не давали їм можливості в період реформ створити єдину платформу і вчинити їй суттєвий опір.

Змінилась і джерельна база досліджень. Оскільки нахил пішов у сторону соціальної і політичної поведінки еліти, то в працях стали брати гору джерела особистого характеру: записки, листи, щоденники, мемуари. Велика кількість із них була введена до наукового обігу саме в останні роки.

Серед найновіших досліджень історіографічної проблеми аграрного напрямку знаходимо праці Л.Горенко та Ю.Присяжнюка [26]. Вони зробили спробу проаналізувати історіографію економічних відносин у поміщицьких маєтках Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Кам'янського землеволодіння Давидових.

На окрему увагу заслуговує праця одного з найбільш маститих зарубіжних істориків, чий науковий інтерес пов'язаний з Україною, Данієля Бовуа. На основі архівних матеріалів дослідник розглянув історіографію аграрних відносин в Україні XIX ст. Особливу увагу вчений приділив тим працям, в яких відносини розглядаються не як двосторонні (поляки-українці), а як тристоронні (українці-росіяни-поляки) [27]. В іншій роботі автор аналізує праці попередніх вчених і

розвиває тезу попередніх досліджень, що у 30-х роках XIX ст. і аж до початку Першої світової війни всі економічні, соціальні проблеми виникали через битву за володіння землею. Зроблена спроба подати типологію соціально-економічних конфліктів [28].

Із здобуттям Україною незалежності в історіографії аграрних реформ постає необхідність перегляду усталених в історичній науці теоретичних положень, зокрема про перехід економіки на ринкові засади. Запровадження у 1992 р. аграрної реформи призвело до підвищення інтересу вітчизняних науковців до подій в Україні кінця XIX- початку XX століття. При цьому поряд з комплексним дослідженням з теми, значне місце в сучасній історіографії аграрних відносин займають роботи історико-краєзнавчого характеру.

Важливе місце серед останніх займає монографія професора А.І.Карогодіна [29]. Історіографію аграрної проблеми автор розглядає в контексті дожовтневої історії Запорізького краю. Головною причиною швидких темпів реформування сільського господарства дослідник вважає глибоке проникнення капіталізму в сферу аграрних відносин. При цьому, А.І.Карогодін вказує, що община, як головний залишок кріпосництва, в класичному вигляді збереглася на Півдні України лише у колишніх державних селян.

Дослідженням дорадянської історіографії аграрної проблеми на Херсонщині займалася на початку 1990-х рр. К.Д.Чорна [30]. Особливістю аграрного устрою Півдня України вона вважала штучність общини, яка на початку XX ст. втратила свої головні функції. На цій підставі дослідниця розглядає історіографію аграрних перетворень 1906-1917 рр. у регіоні лише як процес юридичного закріплення існуючого стану речей.

Аналогічну позицію щодо аналізу дореволюційної історіографії аграрних відносин на Півдні України займають О.Кучеренко та В.Козирев [31].

На початку 1990-х рр. розгорнулася жвава полеміка навколо столипінських перетворень в аграрному секторі України. Автори приділяли увагу різним аспектам проблеми. В ході дискусії намітилися три напрямки в історіографії реформи: консервативний, апологетичний, раціоналістичний. Перший, консервативний, напрямок (А.Я.Аврех, І.Д.Ковальченко, П.М.Зиринов та інші) спирався на досвід радянської історичної науки з усіма її суперечностями, політичними упередженнями, але, разом з тим, з фундаментальністю та ретельним, хоча і тенденційним, підбором джерел. Автори приділяли увагу різним аспектам проблеми: агрономічному, меншою мірою виробничому та регіональному, але дослідники цього напрямку не змогли відмовитися від попередніх поглядів [32].

Для другого, апологетичного, напрямку

(В.В.Казарезов, С.Ю.Рибас, Л.В.Тараканова та ін.) характерна інша крайність. У порівнянні з нігілістичними судженнями попередників твори його представників схожі на хвалебні оди на адресу П.А.Столипіна та його дітища, причому дуже часто необгрунтовані. Апологети не обтяжують себе ретельним аналізом джерел та посиланнями на них, а їхні роботи мають скоріше публіцистичний, ніж спеціально історичний характер. Безумовно, питання про наукову цінність апологетичних досліджень залишається відкритим. Проте, слід визнати, що їм удалося подолати ідеологічний бар'єр, деполітизувати реформу, підготувати ґрунт для концептуальної переоцінки її значення [33].

Третій напрямок (В.Г.Сарбей, В.В.Кабанов, А.А.Искандеров та інші) характерний тим, що кожний його представник пропонує індивідуальний підхід до проблеми, разом з тим він об'єднує в собі риси першого і другого. Дослідження, що відносяться до нього, однаково далекі як від різкого несприйняття реформи, так і від її ідеалізації. Для них важливий, насамперед, практичний, раціональний аспект перетворень, їх економічна доцільність [34]. Тому даний напрямок можна умовно охарактеризувати як раціоналістичний.

До цього напрямку правомірно віднести дисертації В.С.Майстренка та І.М.Власика. В першій розглядається дореволюційна історіографія реформи в Харківській губернії, аналізується її проведення в усіх повітах, але приділяється недостатня увага сільськогосподарським підсумкам [35]. Друга присвячена наслідкам перетворень у різних галузях господарства Правобережної України [36]. Головним висновком раціоналістичних досліджень є те, що реформа з усіма її недоліками була все ж таки сприятливою як для поліпшення загальноекономічної ситуації, так і для прогресивнішого розвитку сільського господарства.

З названих трьох напрямків найпереконливішим уявляється останній, оскільки його представники концептуально переглянули застарілі підходи та переосмислили значення реформи, відмовившись при цьому від надмірної її ідеалізації.

Таким чином, аналіз історіографічних досліджень з історії аграрних відносин кінця XIX – початку XX ст. дозволяє зробити висновок, що сучасними авторами розглянуто стан розробки історіографії аграрного питання, визначені напрямки діяльності і ключові проблеми з історії аграрних відносин в окремі періоди її вивчення, узагальнено, виходячи з конкретно-історичних умов, найхарактерніші риси оцінок соціально-політичної сутності аграрного питання. На сьогодні актуальними є такі проблеми, як визначення особливостей кожного з етапів зазначеного

історіографічного процесу, вирішення питань спадковості між різними етапами в історіографії, вивчення взаємного впливу різних точок

зору щодо аграрної проблеми в окремих історичних ситуаціях.

Література

1. Корнилов Е.Г. Проблемы историографии аграрных отношений в советской исторической литературе // *Историографический сборник*. Вып. 4(7). – Саратов, 1978. – С. 16-22.
2. Шумилов М.М. История аграрных отношений II половины XIX в. в трудах советских авторов // *Историография истории СССР. Проблемы преподавания и изучения*. – Калинин, 1985. – С. 87.
3. Новикова Н. С. Региональные исследования истории земства // *Историография истории СССР. Проблемы преподавания и изучения*. – Калинин, 1985. – С. 122-123.
4. Лаптева Л.Е. Аграрная проблема в России. – М.: Политиздат, 1993. – 240 С.; Абрамов В.Ф. Земство в России (1905-1917 гг.): опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности. – М.: Наука, 1998. – 218 с. та інші.
5. Горнов В.А. Историография аграрных отношений России II половины XIX – нач. XX вв. и ее отражение в отечественной исторической науке (1946-1995 гг.). – М.: Наука, 1996. – 264 с.
6. Голикова Н.И. Подготовка и реализация реформы 1866 г. в государственной деревне Европейского Севера: Автореф. дис... к. ист. наук / Лен. гос. пед. ин-т. – Л., 1983. – С. 5-6.
7. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Левобережной Украины в первой половине XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1986. – 346 С.; Ї ж. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Либідь, 1989. – 212 С. та ін.
8. Востокова Н.П. О характере источников по истории реформы 1866 г. в государственной деревне и приемы их разыскания // *Исследования по источниковедению истории России дооктябрьского периода*. – М.: Политиздат, 1993. – С. 145-172; Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась альтернатива. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
9. Степанов В.Л., Бунге Н.Х. Судьба реформатора. – М.: Интерпакс, 1998. – С. 3-11.
10. Скотнікова Л. С. Історіографія аграрних відносин в українському селі на початку XX ст. – К.: НАУ, 1999. – С. 6-88.
11. Марочко В.І. Історіографія української селянської кооперації: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – С. 2-11.
12. Ботушанський О.В. Сільська кооперація на Буковині (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – С. 4.
13. Чирко Б.В. Історіографічні аспекти розвитку аграрної сфери на початку XX ст. – К.: Дніпро, 1996. – 124 с.
14. Лазанська Т.І. Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки // *Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах*. – Кн. 1. – Від найдавніших часів до кінця XIX століття. – К.: Либідь, 1991. – С. 48.
15. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 2. – С. 14-16.
16. Щербак Н.О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ) // *Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. – К., 1995. – С. 6.
17. Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах російської імперії // *Укр. іст. журн.* – 1995. – № 5. – С. 7-10.
18. Тихонов В. Переселение в России во второй половине XIX в. (По материалам переписи 1897 года и паспортной статистики). – М.: Госполитиздат, 1978. – С. 28.
19. Якименко М.А. Крах переселенської політики царизму в 1906-1913 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 7. – С. 18-21.
20. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 С.; Субтельний О. *Україна: історія*. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
21. Pavlovsky G. *Agricultural Russia on the Eve of Revolution*. – N.Y.: Unguis Pres, 1988. – 516 p.; Atkinson D. *The End of the Russian Land Commune, 1905-1930*. – Stenford: Stenford University Press, 1983. – 481 p.; Pallot J. *Khutora and Otruba in Stolypin's Program of farm individualization* // *Slavic Review*. – 1984. – Vol. 42. – P. 36-49; Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // *Вопросы истории*. – 1993. – № 4. – С. 3-18.
22. Захарова Л.Г., Еклоф Б., Бушнел Дж. Великие реформы в России 1856-1874 гг. – М.: Интерпакс, 1992. – С. 53-58.
23. Худяков В.Н. Реформы в России: история и современность // *Материалы научной конференции кафедры ист. наук 26.08.05*. – Омск: Омский гос. университет, 2005. – С. 11.
24. Там само. – С. 12-13.
25. Бойко В.М. Реформи державних селян в другій половині XIX ст. в Лівобережній Україні: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 7-10.
26. Горенко Л. Історіографія економічних відносин поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997. – 20 С.; Горенко Л., Присяжнюк Ю. До історіографії аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 273 с.
27. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: Либідь, 1998. – С. 19-29.

28. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-економічних конфліктах. – К.: Либідь, 2000. – С. 65-76.
29. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на півдні України (1906-1917): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького держ. університету, 2001. – С. 4.
30. Чорна К. Дорадянська історіографія аграрної проблеми на Херсонщині. – К.: Либідь, 1991. – С. 4-42.
31. Приймак О.М. Вказ. пр. – С. 5.
32. Аврех А. Я. Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991. – 286 С. ; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2. – С. 52-72; Зырянов П.Н. Столыпин без легенд. – М.: Знание, 1991. – 64 С. ; Власть и реформы. От самодержавной к советской России. – Спб.: Наука 1996. – №11-12. – С. 3-15.
33. Казарезов В.В. П.А.Столыпин: история и современность. – Новосибирск: МП РИД, 1991. – 128 С. ; Рыбас С. Ю, Тараканова Л.В. Реформатор: жизнь и смерть Петра Столыпина. – М.: Недра, 1991. – 204 С. ; Селюнин В. Истоки // Новый мир. – 1988. – № 5. – С. 162-189.
34. Коваль М.В., Кульчицкий С. В., Курносов Ю.А., Сарбей В.Г. История Украины / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Освіта, 1991. – 367 С. ; Волковинский В.М., Левенец Ю.А. П.А.Столыпин: 3 життя та державної діяльності // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4. – С. 116-123; Островский И.В. Столыпин и его время. – Новосибирск: Наука, 1992. – 162 С. ; Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34-46; Бородин А.П. Объединенное дворянство и аграрная реформа // Вопросы истории. – 1993. – № 9. – С. 33-44; Третяк А. Земельні реформи на Україні: уроки історії. – Чернівці, 1993. – Ч. 1. – 90 С. ; Искиндеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 98-121; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3-14.
35. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. – Харків, 1997. – С. 3-4.
36. Власик І.М. Вплив століпінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – С. 5.

Надійшла до редколегії 23.09.2006 р.